

מתמיכות ומדמי אבטלה למעגל העבודה

מבוא

בשנים האחרונות קמו עמותות וארגוני צדקה וחסד רבים, העוסקים בתחומים מגוונים. נראה שבשל מצוקות כלכליות, הצרכים גדלים, ואשריהם ישראל שהם פותחים את לבם, ומי שיכול נותן מכספו, מתנדב בזמנו החופשי, תומך ומסייע לאחרים. המתנדבים בעם ברכו ה'. עם זאת, האם הקמתן של עמותות מעין אלו והרחבת היקף פעילותן, היא זו שהופכת אותנו לחברה יהודית בריאה וטובה יותר? האם כל מי שנמצא במצוקה כלכלית, יש לסייע לו במסגרת העמותות הללו, או שהסיוע והתמיכה יגיעו רק לאחר מיצוי מספר פעולות של הנתמך והתומכים? כיצד ינהג מי שנקלע למצוקה, וכיצד תנהג החברה המקיפה אותו, עד השלב שבו יאלץ אותו נזקק לקבל סיוע ותמיכה? יש איזשהו מתח ואיזון בין הרצון והצורך של נותני הצדקה למצוותיה המגוונות (לקט, שכחה, פאה, מעשר עני, השמטת כספים, צדקה, מתנות לאביונים בפורים, קמחא דפסחא, ועוד), לבין הצורך של מקבלי הצדקה. צורך מידי וזמין להתקיים בטווח הקצר, כשהיא מלווה במחשבה קדימה: מה אותה צדקה עושה למקבלה, למעמדו האישי, לאורחות חייו, ולרצונו להיחלץ מהמצוקה שבה הוא נמצא - בטווח הארוך? בקבלת התמיכה והצדקה טמונה גם "מלכודת", לאחר שעוברים את "מחסום הבושה". יש המתרגלים אליה, ואינם מסוגלים להשתחרר ממנה. האם ריבוי העמותות והפרסום המסיבי (ולעתים אף אגרסיבי) של פעילותן, אכן משרתים את המטרה הרחוקה יותר של היחלוצת ממעגל העוני?¹

א. התייחסותו של הנותן-התומך

1. המעלה הראשונה בצדקה - הלוואה, מתנה, שותפות, מציאת עבודה

נאמר בגמרא (שבת סג, א):

אמר ר' אבא אמר ר' שמעון בן לקיש: גדול המלווה יותר מן העושה צדקה, ומטיל בכיס יותר מכולן. הלוואת כסף לעני זו מעלה גדולה יותר מאשר לתת לו צדקה. אם הכסף ניתן לו בתורת הלוואה אזי משמעות הדבר שההנחה היא שהוא גם יוכל להחזיר. מי שמטיל בכיס - העושה שותפות כלכלית עם הנזקק - טוב יותר מהלוואה, ואף מצדקה.

הרמב"ם (הל' מתנות עניים י, ז) מציין שמונה מעלות בצדקה:

מעלה גדולה שאין למעלה ממנה: זה המחזיק ביד ישראל שמך, ונותן לו מתנה, או הלוואה, או עושה עמו שותפות, או מציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו, עד שלא יצטרך לבריות לשאול, ועל זה נאמר: "והחזקת בו גר ותושב וחי עמך" (ויקרא כה, לה), כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך?²

הרמב"ם מצביע על ארבע אפשרויות כדי לחלץ את אותו אדם שנפל (=מך), שלא יצטרך להגיע למצב שבו הוא עני הנזקק לבריות: מתנה, הלוואה, שותפות או דאגה למקום עבודה. אלו הן המעלה הראשונה בצדקה, אבל אף אחת מהן היא איננה צדקה במובן הרגיל. העיקרון הוא לתת תמיכה וסיוע לאותו אדם שנקלע למצוקה, כך שלא ייכנס למעגל העוני. הרדב"ז שם מציין לספרא (בהר פרשה ה) כמקור לדברי הרמב"ם:

¹ מאמר זה נכתב על בסיס הרצאה שניתנה בכנס השנתי של מכון התורה והארץ, כפר דרום - גוש קטיף, באוניברסיטת בר אילן ובשיתופה, ב"ג שבט תשס"ד. נושא הכנס היה: שנת תשס"ד שנת מעשר עני - רווחה, חסד וצמיחה כלכלית.

הערות המערכת: ראה מאמרו של הרב יעקב אריאל בגיליון זה, פרק ח.

² על כך שהלוואה לעני היא מצוות עשה, חזר הרמב"ם גם בהלכות מלווה ולווה א, א, וכן כתבו גם הטור והשו"ע בחו"מ סי' צז. דברי הרמב"ם על מעלות הצדקה הובאו אצל המאירי, בבא בתרא ט, ב, ונפסקו להלכה גם בטור ובשו"ע י"ד רמט, ו. ועי' עוד באהבת חסד (לבעל ה'חפץ חיים'), פתיחה, סעיפים ג-ד. הרמב"ן בספר המצוות (נוספות למצוות עשה, מצוה טז) מדגיש שהפסוק: "והחזקת בו גר ותושב וחי עמך", עוסק בהצלת גר תושב "והרב כלל אותה עם הצדקה במצוות קצ"ה מפסוק 'פתוח תפתח את ידך', והם שתיים מצוות באמת". החפץ חיים (אהבת חסד, פרק א ס"ק יט) הסיק מכאן שהרמב"ן חולק על הרמב"ם, ולדעתו הלוואה איננה נכללת במצוות צדקה, אלא היא מצוה בפני עצמה. אך נראה שאין זו כוונת הרמב"ן והוא איננו חולק על כך שהלוואה לעני היא בגדר מצוות צדקה, אלא שלפיו יש למנות כמצוה בפני עצמה את חובת הסיוע לגר תושב. כך העיר על דברי החפץ חיים גם הרב שמעון מלכה, משפטי שמעון, עמ' ב הע' 4.

"כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך" (ויקרא כה, לה) - אל תניחנו שירד. הא למה זה דומה? למשוי על גבי החמור. עודנו במקומו אחד תופש בו ומעמידו. נפל לארץ חמשה אין מעמידים אותו. ומנין אם החזקת אפילו ארבעה וחמשה פעמים, חזר והחזק? תלמוד לומר "והחזקת בו".

המשל שבמדרש מלמד על כך שאותו אדם אמנם נמצא בתחילתה של מפולת כלכלית במובן האישי, אבל ניתן בשיתוף פעולה נכון להחזירו חזרה למצבו הקודם בו פרנס עצמו בכבוד ללא עזרת אחרים. האופציות הללו שבדברי הרמב"ם מלמדות על האמון שאנו נותנים באותו אדם. אנו מאמינים ביכולתו להיכנס לתהליך של שיקום והבראה, ובכך שבעבודה מאומצת ישיב את ההלוואה שניתנה לו, יעבוד קשה וישיב גם את חובותיו לנושיו, ולבסוף יחזור ויעמוד על רגליו מחדש באופן עצמאי ולא יפול לנטל קבוע על החברה. אם יוגדר אותו נזקק כעני, יהיה הרבה יותר קשה לשקם אותו ולהחזירו למצב שבו הוא עומד באופן עצמאי על רגליו.

האופציה הראשונה שמציע הרמב"ם היא נתינת מתנה. זו פעולה שהיא דומה מאד לנתינת צדקה. בקבלת צדקה, וכן בקבלת מתנה, המקבל איננו משיב לנותן את המתנה או את הצדקה. אולם נראה שההבדל בין 'צדקה' לבין 'מתנה' הוא פסיכולוגי. נותן המתנה איננו רואה את הנזקק כעני, וגם הנזקק אינו צריך להכתיר עצמו בתואר 'עני'. אמנם הוא נקלע למשבר כלכלי, אולם הנותן אינו נותן לו 'צדקה', אלא מתנה, כמו שמקובל בין ידידים.³

האופציה השנייה היא מתן הלוואה. מדוע הלוואה גדולה יותר מאשר צדקה רגילה? רש"י (שבת סג, א) כותב: "גדול המלווה - לפי שאין העני בוש בדבר". גם הרמב"ם (ספר המצוות, עשה קצו) מציין את הבושה - את הקושי הנפשי שיש לאדם שמך לשאול מאחרים:

שציוונו להלוות לעני להרחיב לו ולהקל עניינו. ומצוה זו היא היותר חזקה ויותר מחוייבת מכל מצוות צדקה. כי מי שנתבזה וגילה פניו לשאול מידי האנשים - אין צרות עניינו סר מעליו, כמו המכוסה שירצה להיעזר עד שלא יתגלה עניינו ולא יתבזה. והציווי במצוה זו הוא אומרו יתעלה: "אם כסף תלווה את עמי את העני עמך".

בעל ספר החינוך (מצוה סו) מדגיש אף הוא את הצורך לחסוך מהנזקק את הבושה, ומוסיף עוד:

להלוות לעני, כהשגת היד כפי מה שצריך לו, למען הרחיב לו ולהקל מעליו אנתתו. **חזאת המצוה של הלוואה היא יותר חזקה ומחוייבת ממצוות נתינת הצדקה**, שמי שנתגלה ונודע דחקו בין בני אדם וגילה פניו לשאול מהן - אין דחקו ואפילו כמי שעדיין לא בא לאותה בושה וירא מהיכנס בה. **ואם יהיה לו מעט סעד של הלוואה, במה שירווח מעט, אולי לא יצטרך לבא לשאלה לעולם, וכשירחמנו הא-ל ברוחו, ישלם נושיו ויחיה בנותר.** ועל כן הזהירנו תורתנו השלימה על זה לסעוד המך בהלוואה טרם יצטרך לבוא אל השאלה, שנאמר: "אם כסף תלווה את עמי".

מוטל על האדם לא רק לחסוך לאותו עני את הבושה אם יגיע למצב שבו הוא יצטרך לשאול, אלא דרך כך אולי גם לחלץ אותו ממעגל העוני. לתת לו סיוע כדי שיוכל לסחור ולהתפרנס, להחזיר את הקרן, ולחיות מהיתרה. המעלה הראשונה בצדקה היא אם כן "לתת לנזקק חכה, לא לדוג לו דגים". לא לעטוף מיידית את האדם שמתמוטט בתרומות ובנדבות, אלא אדרבה, לתת לו כלים שבעזרתם יוכל לחזור למעגל העבודה ולפרנס את עצמו בכוחות עצמו. המטרה היא לא לאפשר לו לעבור את מחסום הבושה, אלא ליצור לו תנאים נוחים וסבירים שיוכל להתפרנס בכבוד, ולא ייפול לתוך מעגל העוני.⁴

2. השלב שלפני קו העוני - מי שמוגל להתפרנס

היכולת של אדם לפרנס את עצמו משפיעה גם על מעמדו והגדרתו כאדם עני. לכך ישנה התייחסות במשנה במסכת פאה (פרק ח משניות ח-ט):

מי שיש לו מאתיים זוז - לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני.⁵ היו לו מאתיים חסר דינר - אפילו אלף - נותנין לו כאחת הרי זה יטול... מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול.

³ הב"י, יו"ד סי' רמט, מסביר כך את דברי הרמב"ם: "כיון שעדיין לא העני לגמרי אינו מתבייש, שכן דרך האוהבים לתת מתנות זה לזה". כך כתב גם הפרישה (לטור חו"מ סי' צז ס"ק א). הב"י גם מצביע על כך שהרמב"ם לא כתב בצורה ברורה "מטיל לכיס", על אף ההבדל ביניהם, אלא כלל זאת בכך שכתב "הלוואה". אמנם היה ניתן לומר שהרמב"ם התכוון לכך באומרו: "ממציא לו מלאכה" - שמשמעותו סיוע בפרנסה, נותן לו כסף על מנת שיוכל לסחור בזה, וזהו מלאכה.

⁴ ספרות השו"ת וספרי הדרשות מלאים בחובת היחיד והציבור לתת צדקה ולסייע למי שאין לו. לא נמצא כמעט התייחסות לכך שיש למצות קודם תהליכים אחרים על פי המעלה הראשונה שבצדקה, לפני שנותנים צדקה.

⁵ לא ניכנס כאן לדיון מיהו 'עני' במציאות ימינו על פי המרת 200 זוז לכסף שבזמננו. עי' במאמרו של הרב שלמה דיכובסקי, "סכום הכתובה", 'צהר' יז עמ' 25. ועי' במאמרו של הרב מרדכי אליהו, התורה והארץ ח"ה עמ' 38, והרב עזריאל אריאל, התורה והארץ ח"ב עמ' 106.

על משנה זו נאמר בירושלמי (פאה ח, ח):

הדא אמרה: חמשין עבדין טבין מן מאתיים דלא עבדין.

אדם שיש לו חמישים זווים ומהם הוא מתפרנס ומרוויח, עדיף מאדם שיש לו מאתיים זוו והוא אינו משתמש בהם ואינו סוחר בהם. לא כמות הכסף הנמצאת בפועל בידו היא שקובעת אם האדם הוא עני או עשיר, אלא היכולת להרוויח מהכסף, גם אם מדובר בסכום נמוך.⁶

בהוראה זו טמונה גם התבוננות קדימה, על הדרך הטובה יותר לחליץ אדם זה ממעגל העוני אם יש לו יכולת לעשות כן. כך הסביר זאת הראי"ה קוק בעין איה (פאה סי' ד):

הצדקה צריכה שתהיה מכוונת לתכלית עזרת הדל בהווה, וביותר – להיות צופייה על **הטבת מצבו בעתיד**, למען יהיה לו פתח תקוה שיוכל למצוא חיית ידו מיגיע כפו בלא תשועת אדם. על כן לא יאחרו חז"ל את העזר עד שתכלה כל פרוטה מכיס המקבל, כי אז הלא קרוב הדבר שיהיה נשאר במצב מקבל צדקה תמיד. רק נתנו שיעור לדבר – **מאתיים זוז** - ... שאם יקבל עזר בהיות לו עדיין מעט משלו... אולי יתעודד להכין לו על ידי עזרת הצדקה המצטרפת אל מה שיש לו איזה מצב שלא יצרך לימים יבואו לקבל צדקה.

ומוסיף הרב:

אמנם מי שכבר יש לו כישרון להרוויח על ידי איזה משלח יד – יש לדאוג יותר **שלא תסיח דעתו, ישענו על הצדקה, מחריצות עבודתו לעצמו**. על כן נתנו חז"ל בזה הגבלה יותר מצומצמת: **חמישים זוז**. למען יהיה להעיר אל המקבל ואל הנותנים שיראו תכלית הצדקה להעמיד המקבלים במצב ההתפרנסות מיגיע כפם. "כי ימוך אחיך והחזקת בו", כדברי חז"ל למען לא יפול וימעד.

חז"ל לא קבעו שעני המקבל מתנות עניים הוא כזה שאין לו כלום; כי אם היה מדובר בעני כזה, יהיה קשה לחליץ אותו ממצבו העגום. הצדקה הניתנת לאדם שיש לו פחות מ-200 זוז, אף היא נועדה לתת לו תמריץ וסיוע בניסיון להיחלץ ממצבו. מי שיש לו היכולת לעבוד ולהתפרנס בכוחות עצמו, יקבל צדקה רק כשיהיה לו רבע (!) מ-200 זוז. המגמה היא שאדם יעמול בכוחות עצמו ולא יזדקק לתמיכת החברה. ממילא גם הנותנים נדרשים מצדם לעשות כל שביכולתם למצות קודם כל את התהליכים שיש בהם סיכוי לחליץ בטווח הארוך את הנזקק מכניסה למעגל העוני.

יש לציין שקיימות עמותות המסייעות בתמיכה ראשונית למי שנקלע למצוקה (כיסוי חובות, עזרה בדיור ועוד), וזאת בתנאי שהמקבל עובר תהליך "הבראה". הם מלמדים את הנזקק כיצד לחסוך בהוצאות, כיצד לנהל את חשבונותיו בבנק, ועוד. הם מלווים אותו כברת דרך עד שהוא נחלץ ממצוקתו וחוזר לעמוד על רגליו. זו למעשה הדרך הנכונה והטובה ביותר שאינה מנציחה את העוני של אותו אדם ומסייעת לו להיחלץ ממצבו.⁷

ב. התמודדותו של העני, המובטל והנתמך

1. פשוט נבלה בשוק...

מה מוטל על אדם שנקלע למצוקה לעשות מצדו לפני שהוא מקבל צדקה מאחרים? מסורת חז"ל היא שיהונתן בן גרשום בן מ(נ)שה עבד עבודה זרה, על פי הבנתו שמוטב לעבוד עבודה זרה ולא להצטרך לבריות. כך נאמר בגמרא (בבא בתרא קי, א):

אמר להו, כך מקובלני מבית אבי אבא: לעולם ישכיר אדם עצמו לעבודה זרה ואל יצטרך לבריות. והוא סבר: לעבודה זרה ממש; ולא היא, אלא 'עבודה זרה' - עבודה שזרה לו⁸, כדאמר ליה רב לרב כהנא: נטוש נבילתא בשוקא ושקול אגרא, ולא תימא: [כהנא אנא]⁹, גברא דבא אנא, זילא בי מילתא.

⁶ עמד על כך גם הרב שלמה גורן במאמרו "קביעת קו העוני על פי ההלכה", תורת המדינה, עמ' 358-384, במיוחד בעמ' 361.

⁷ כיצד יש להתייחס לעני שמסוגל לעבוד אך איננו רוצה להיחלץ ממצבו ורוצה להיתמך ע"י אחרים? האם החברה הקרובה או המדינה חייבות לסייע לו? בשאלות אילו עסק הרב יהודה עמיחי, במאמרו: "נתינת מעשר עני וצדקה לעני שאינו מוכן לעבוד", 'אמונת עיתך', גיליון 56 (בהוצאת מכון התורה והארץ, כפר דרום, ניסן-אייר תשס"ד), עמ' 48-58.

⁸ עד כאן מובא בנוסח דומה גם בירושלמי (ברכות ט, ב; סנהדרין יא, ה) ובמדרש שיר השירים רבה (ב, ג). ועי' עוד באוצר המדרשים (אייזנשטיין) עמ' כז ד"ה בני.

⁹ במסכת פסחים (קיג, א) נוספו המילים: "ולא תימא כהנא רבה אנא". בדפוס וילנא במסכת בבא בתרא הושמטו מילים אלה, אך הן מופיעות במספר כתבי יד שם, וכן הרשב"ם שם מצייין לגירסא זו. מילים אלה מופיעות גם

אכן על רבי אלעזר מסופר בגמרא (תענית כה, א) שהיה מגלגל עצמו בצער גדול שלא לקבל צדקה. מכאן שגם עבודה שאינה מתאימה לאדם והיא נחשבת לו כגנות וכביזיון, בכל זאת היא עדיפה מהאפשרות שהוא יצטרך לבריות¹⁰. וכך פסק הרמב"ם (הל' מתנות עניים י, יח):

לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הציבור. וכן ציוו חכמים ואמרו: **עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות**. ואפילו היה חכם ומכובד והעני - יעסוק באומנות, ואפילו באומנות מנוולת, ולא יצטרך לבריות. מוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם: חכם גדול אני, כהן אני, פרנסוני. ובכך ציוו חכמים. גדולי החכמים היו מהם חוטבי עצים ונושאי הקורות ושואבי מים לגנות ועושי הברזל והפחמים, ולא שאלו מן הציבור, ולא קיבלו מהם כשנתנו להם¹¹.

על אדם היכול לעבוד ולפרנס את עצמו, והוא מתעצל ומתבטל, ומסתמך על תרומותיהם של אחרים ועל תמיכתם, כותב הרמב"ם שם (הל' יט), על פי הגמרא (כתובות סח, א):

כל מי שאינו צריך ליטול ומרמה את העם ונוטל - אינו מת מן הזקנה עד שיצטרך לבריות, והרי הוא בכלל "ארור הגבר אשר יבטח באדם"¹².

דברים אלו אמורים בין על אדם שפרנסתו מצויה, כגון מי שמתפרנס (מקבל כסף "שחור" למשל), ובכל זאת לוקח דמי אבטלה ותמיכות אחרות, ובין על אדם שאמנם אין פרנסתו מצויה כעת, אך איננו מוגבל, ואין שום דבר המונע ממנו לעבוד, אלא שהוא מתעצל ומתבטל, והוא אף מרמה על מנת לזכות בתמיכת אחרים - גופים פרטיים וגופים ציבוריים (כגון דמי אבטלה וכיוצא בהם) - ניצול רע ושלילי של כספים שנועדו לסייע למי שאיננו מסוגל לעבוד ולהתפרנס.

אמנם כן, מי שאינו יכול לעבוד ולפרנס את עצמו מחויב ליטול צדקה. כך ממשיך הרמב"ם (הל' מתנות עניים י, יט): וכל מי שצריך ליטול ואינו יכול לחיות אלא אם כן נוטל, כגון זקן או חולה או בעל ייסורין, ומגיס דעתו ואינו נוטל - הרי זה שופך דמים ומתחייב בנפשו, ואין לו בצערנו אלא חטאות ואשמות. וכל מי שצריך ליטול וציער ודחק את השענה וחיה חיי צער כדי שלא יטריח על הציבור - אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו, ועליו ועל כל כיוצא בזה נאמר: "ברוך הגבר אשר יבטח בה"¹³.

אין לדרוש מאדם חולה או ישיש לצאת לעבוד כאשר אינו מסוגל לכך מבחינה גופנית; ועל החברה לתמוך ולסייע לו. התביעה היא כלפי מי שמסוגל לעבוד ונהנה מדמי אבטלה או מתמיכה כספית מאחרים¹³.

מסקנת הדברים היא, שעל אדם להשתדל ולעשות ככל יכולתו להתפרנס בכוחות עצמו ולא להצטרך לבריות. אין לו להסתמך על נדיבותם של אחרים, בין אם הם גופים פרטיים ובין אם מדובר בתמיכות ציבוריות - עמותות, משרדי ממשלה וכדו'. רק כשאין לו ברירה, והוא איננו יכול להתפרנס בכוחות עצמו, אזי הוא רשאי ליטול צדקה¹⁴.

2. עשה שבתך חול...

להנחיה האמורה - לפיה יש לאדם להתפרנס בכוחות עצמו, ואף לצער עצמו ובלבד שלא יתפרנס מן הצדקה - יש השלכה אף במה שקשור לקיום מצוות. האם אדם שנמצא במצוקה כלכלית, צריך לחזור על הפתחים וליטול צדקה, על מנת לקיים מצוות?

נאמר בירושלמי (פאה א, א; קידושין א, ז)¹⁵:

בכתבי יד רבים למסכת פסחים. האם רב כהנא היה כהן או לא, עי' בהערת הרצי"ה קוק זצ"ל לשו"ת דעת כהן, עמ' תנד-תנה.

¹⁰ יש ממפרשי המשנה באבות שקשרו זאת לאמור באבות א, י: "אהב את המלאכה ושנא את הרבנות". עי' בפירוש רבינו יונה ובתשב"ץ (בפירושו מגן אבות), וכן ברע"ב.

¹¹ דברים דומים כותבים גם הטור (י"ד סי' רנה) והשו"ע (שם). ועי' שו"ת יביע אומר ח"ד, י"ד סי' ו.

¹² כך כתבו גם הטור והשו"ע, י"ד רנה, ב.

¹³ חמור יותר בעיני הרמב"ם שהעושים כן אלו הם תלמידי חכמים שבשל היותם לומדי תורה הם מתפרנסים מהצדקה. עי' רמב"ם הל' תלמוד תורה ג, י, ובפירושו למשנה אבות ד, ה. בשיטת הרמב"ם והדעות החולקות עליו, הארכתי במאמרי: "פרנסת תלמיד חכם מצדקה", פרי הארץ, ח (אייר תדש"ם), עמ' 29-41.

¹⁴ הרמב"ם (הל' דעות ה, א) גם מנחה כיצד יש לאדם לנהוג באשר לבניינו האישי: "דרך בעלי דעה שיקבע לו אדם מלאכה המפרנסת אותו תחילה... אבל הטפשיין מתחילין לישא אשה, ואחר כך אם תמצא ידו יקנה בית, ואחר כך בסוף ימיו יחזור לבקש אומנות או יתפרנס מן הצדקה".

¹⁵ וכן בפסיקתא רבתי [איש שלום] פר' כג.

מפריש לקט שכחה ופאה, מפריש תרומה, ומעשר ראשון, ומעשר שני, ומעשר עני, וחלה. ועושה סוכה, ולולב, ושופר, ותפילין, וציצית, ומאכיל את העניים ואת הרעבים ומשקה את הצמאים. **אם יש**

לך - את חייב בכל אלו, ואם אין לך - אין את חייב באחת מהן.

אדם שאין לו הון עצמי אינו חייב לקיים את המצוות הללו. ומשמע שאינו חייב לחזור על הפתחים על מנת לקיימן. הרב יעקב בצלאל זולטי, מסביר שטעם הדבר הוא שאין חיוב מדין צדקה לתת לעני כסף כדי שיוכל לקיים מצוות; לכן גם הוא אינו מצווה לחזור על הפתחים כדי לקיים מצוות. צדקה היא אך ורק בדברים חומריים השייכים לגופו - מזון, כסות, מדור ולסייע לו לשאת אשה (כתובות סז, ב)¹⁶.

דברי הירושלמי הללו נזכרו בספרות ההלכה במספר מקומות שבהם נאמר שאם אין לו לאדם יכולת, הוא פטור מלקנות לעצמו ציצית ותפילין¹⁷ או ארבעה מינים, ולא מוטל עליו לסבב על הפתחים כדי שיהיה לו כסף לקנותם. בביאור הלכה (או"ח סימן תרנו ד"ה אפילו) נכתב שהירושלמי (ברכות ט, ג) סובר שעשיית המצוה - לבנות סוכה, לעבד עור לתפילין, לטוות חוטים לציצית וכדו' היא מצוה בפני עצמה. ועל זה נאמר בירושלמי שהוא פטור מלעשות את הסוכה, לעבד קלף למזוזות ולתפילין וכדו', אבל את עצם המצוה הוא חייב לקיים על ידי כך שישאל מאחרים:

ואפילו אם תמצוי לומר דאין הדין שיצטרך לחזור על הפתחים להשיג מעות לקנות תפילין, אבל על כל פנים מחוייב לחזור ולבקש מישראל שישאלו לו תפילין לקיים המצוות עשה. ומכל מקום, גם לדברי המשנ"ב, אין הוא צריך להשליך עצמו על הציבור כדי שיוכל לעשות את המצוה או אף שיקנה לו מהמוכר. עם זאת הוא איננו נפטר מעצם קיומה, כשיעשה זאת בדרכים אחרות - ימכור כסותו, ישאל וכדו'. אך הרב שמואל הלוי וואזנר אינו מקבל את ביאורו של המשנ"ב לירושלמי, ולדעתו, פשט הירושלמי מורה שאדם אינו צריך לחזור על הפתחים על מנת שיוכל לקיים מצוה, אם אין לו אמצעים לשם כך¹⁸. אדם אף פטור מלעלות לארץ ישראל אם יצטרך לבריות ולא יוכל לפרנס את עצמו. כך כתב למשל הרב שלמה קלוגר (שו"ת האלף לך שלמה אה"ע סי' קיח):

לדעת הסוברים דכופין לעלות והוי מצוה היינו רק במי שיש לו כדי חייו על הדרך וגם שם שלא יצטרך לבריות. אבל מי שהוא עני ואין לו על הוצאת הדרך ולחיות נפשו שם ודאי אין חיוב לעלות דהרי שונא מתנות יחי' ואחז"ל עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות... ובפרט דבזה משיג גבול לשאר עניי ארץ ישראל, דפרנסה שלהם קצוב תמיד בשווה הן אם הם מועטים או יתרבו הכל שווה, וא"כ על יד ריבוי העניים מזיק לאלו שכבר הם¹⁹.

גם אדם שהוא עני מרוד ואיננו מסוגל לפרנס את אשתו, הלכה היא שכופין אותו לגרש, אך אין הוא מחוייב להצטרך לאחרים על מנת שיוכל לפרנס. כך פוסק הרמב"ם (הל' אישות יב, יא):

ואם היה עני ביותר ואינו יכול ליתן לה אפילו לחם שהיא צריכה לו - כופין אותו להוציא ותהיה כתובתה חוב עליו עד שתמצא ידו ויתן²⁰.

לא נאמר שהבעל יתפרנס מהצדקה או יצטרך לאחרים, על מנת לפרנס את אשתו. בפשטות משמע שהסוברים שכופים אותו להוציא, ואין לו אף להצטרך לבריות, יאמרו זאת אף אם הוא מתבטל ממצוות פרייה ורבייה²¹. גם על מנת להמשיך חיי משפחה, ולמנוע פירוד בין בעל לאשתו, אין אדם חייב ליטול מהצדקה.

הלכה זו מעוררת לחשיבה בדבר חיזור על הפתחים לשם הכנסת כלה. בתפילה נאמר: "אילו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא... הכנסת כלה". רש"י (מגילה כט, א) כותב: "הכנסת כלה -

¹⁶ משנת יעבץ, או"ח סי' ז אות ג.

¹⁷ שו"ע או"ח סי' כה - בה"ט ס"ק א; משנ"ב ס"ק ב, בשם העולת תמיד שפסק כך עפ"י הירושלמי.

¹⁸ שו"ת שבט הלוי, ח"ד סי' סד.

¹⁹ דברים דומים - עי': שו"ת רדב"ז ח"א סי' תנד; שו"ת מהר"ם שיק יר"ד סי' רכה; שו"ת מעיל צדקה סי' כו; שו"ת חתם סופר אה"ע סי' קלד; אגרות הראי"ה ח"ב סי' תל. וראה עוד במאמרו של אליעזר בשן, "מגבלות כלכליות כגורם מונע לקיום מצוות העליה לארץ" (ספר זיכרון למרדכי ויזר, יבנה תשמ"א, עמ' 331-339) ובמאמרו של הרב ארי יצחק שבט, "תירוץ הפרנסה - כמניע לאי עליה לארץ", (תחומין, כב, עמ' 355-368).

²⁰ עי' גם רמב"ם הל' אישות יג, ה. כך נפסק גם בטור ובשו"ע אה"ע ע, ג (ושם הובאו דעות נוספות). ועי' עוד: אוצר הפוסקים ח"ט עמ' 31-19; הרב אליהו בקשי-דורון, שו"ת בנין אב ח"א סי' ס (בדין בעל שאינו יכול לפרנס) עמ' רס-רסו, כותב שכיום שיש מוסדות סעד כגון ביטוח לאומי, הרי שיש אפשרות קיום מינימלי כדי לחם שהיא צריכה, ולא ניתן לחייבו בגט, אף שאין הכסף בא ממנו.

²¹ העזר מוקדש (אה"ע שם סעי' ג) כותב שהוא יהיה חייב אך יכול לטעון שגם אשתו תחזור על הפתחים. אך במשנת יעקב (הל' אישות יב, א סוף סעי' ו) נכתב שאינו מחוייב להתפרנס מהצדקה.

ללוותה מבית אביה לבית חופתה", ואינו מפרש ש"הכנסת כלה" היא תרומה כספית להוצאות החתונה. אמנם על גבאי צדקה לתת כסף כדי להשיא כלה יתומה²²; אך אין זה אומר שעל הכלה, על החתן או על קרוביהם לחזור על הפתחים, ושיש לתרום להוצאות החתונה מעל לצרכים הבסיסיים²³.

3. שואל על הפתחים - שואל על מנת להשיב

המשנ"ב (או"ח סי' תרנו, בה"ל ד"ה אפילו) הקשה מכך שמצינו שאדם חייב לשאול על הפתחים לשם מצוות ארבע כוסות ונר חנוכה. ומדוע ייפטר ממצוות תפילין או ארבעה מינים? ומיישב המשנ"ב, שניתן לומר ששם תיקנו כן משום פרסום הנס. אולם נראה שניתן להסביר באופן אחר את הביטוי "שואל על הפתחים" לעומת הביטוי "מחזר על הפתחים".

נאמר במשנה (פסחים י, א):

ואפילו עני שבִּישְׂרָאֵל לֹא יֵאָכֵל עַד שֵׁיֶסֶב. וְלֹא יִפְחָתוּ לוֹ מֵאַרְבַּע כּוֹסוֹת שֶׁל יַיִן, וְאִפְּלוּ מִן הַתַּמְחוּי. הַרְשׁוּנִים שֶׁם נִחְלְקוּ בְּשֵׁאלָה אִם הִדְרִישָׁה שְׁלֵעֲנִי יִהְיוּ אַרְבַּע כּוֹסוֹת בְּלֵיל הַסֵּדֶר, הִיא הוֹרָאָה לְעֲנִי אוֹ לְגַבְאֵי הַצְּדָקָה. הַרְמַב"ם (הל' חמץ ומצה ז, ז) כותב: "ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו מארבעה כוסות". נראה שהרמב"ם סובר כרוב הראשונים שההוראה היא **לגבאי הצדקה** ולא לעני. אך גם אם גבאי הצדקה לא מילאו את תפקידם ולא נתנו לו ארבע כוסות, עליו לטרוח על מנת שיוכל לשנות ארבע כוסות: "ימכור את מלבושו או ילווה או ישכיר עצמו בשביל יין לארבע כוסות" (רשב"ם פסחים צט, ב)²⁴. לא נאמר שעליו להפיל את עצמו על הציבור. "שואל על הפתחים" – פירושו – יבקש הלוואה, בבחינת 'שואל', שהוא על מנת להחזיר.

כך יש להסביר גם את ההלכה ביחס לנר חנוכה. וכך כותב הרמב"ם (הל' חנוכה ד, יב):

מצוות נר חנוכה - מצוה חביבה היא עד מאד... אפילו אין לו מה יאכל אלא מן הצדקה, **שואל** או מוכר כסותו ולוקח שמן ונרות ומדליק²⁵.

הרמב"ם כותב שעליו 'לשאול', והגר"א, בביאורו לשו"ע (או"ח סי' תרעא ס"ק א) פירש בכוונתו שעליו לשאול על הפתחים, דהיינו לחזור על הפתחים²⁶. אך הרי"ב ז'ולטי²⁷ מסביר שאין הכרח לפרש כך ברמב"ם כאן. המושג 'שואל' בהקשר זה יכול להתפרש כשואל מאחרים על מנת להחזיר. כך כתב הרמב"ם (הל' שבת ל, ז) ביחס למצוות עונג שבת: "ואינו חייב להצר לעצמו ולשאול מאחרים כדי להרבות במאכל בשבת". וכך ניתן גם ללמוד מדברי הרמב"ם בהל' שקלים (א, א):

אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב, **ושואל מאחרים** או מוכר כסותו שעל כתיפו ונותן מחצית השקל כסף שנאמר: "העשיר לא ירבה והדל לא ימעט".

גם את דברי הרמב"ם בהל' חנוכה (ד, יב): "**ושואל** או מוכר כסותו", ניתן לפרש ששואל הוא מאחרים על מנת להחזיר, ולא בתורת צדקה.

לפי הרי"ב ז'ולטי, יש להבחין בלשון הרמב"ם בין מקום שבו הוא כותב "ושואל מאחרים" שכוונתו לשאלה על מנת להחזיר, לבין הביטוי "שואל על הפתחים", שמשמעו הוא שעל העני לטרוח בעצמו לשאול מאחרים. כאן בנר חנוכה על העני מוטל לשאול שמן מאחרים או למכור כסותו על מנת שיוכל להדליק נר חנוכה, אך אין מוטל עליו לחזור על הפתחים על מנת לקיים מצוות נר חנוכה. אך לדברינו יתכן שאין הבדל בין "שואל על הפתחים" או "שואל מאחרים", וכשהרמב"ם כותב את המילה 'שואל', בין על הפתחים ובין מאחרים, הכוונה היא שהוא **שואל על מנת להחזיר**, ואין הוא חייב להתבזות וליטול בתורת צדקה.

²² כתובות סז, א; רמב"ם הל' מתנות עניים ח, טז; שו"ע י"ד רג, ב.

²³ בירושלמי (כתובות ו, ה) נחלקו אם על גבאי הצדקה ללוות לשם כלה יתומה כשאינו כסף בקופה. ועיי' שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' עב אות ה; שו"ת עשה לך רב ח"ד עמ' רסז-רעב. "לוות המת והכנסת כלה" לא מופיעים בנוסח המשנה בפאה א, א, ובברייתא בשבת קכז, א.

²⁴ וכן כתבו: אוצר הגאונים שם בשם רב שרירא גאון ובעל העיטור; רבנו מנוח בדעת הרמב"ם שם. וכך נפסק להלכה: שו"ע או"ח תעב, יג; מג"א ס"ק טו; בהגר"א ס"ק יג; מחצית השקל שם, משנ"ב ס"ק מב.

²⁵ וכך פסק גם בשו"ע או"ח תרעא, א.

²⁶ כך גם פירש גם באליהו רבא. לפירוש זה מסכים גם המשנ"ב (סי' רסג, בה"ל ד"ה אין לו): "דאם לא הכי היה לו לומר לשון 'לווה' כמו בד' כוסות". לדברינו אין הבדל משמעותי בין לשון 'לווה' ו'שואל' בהקשר זה. אכן ניתן להסביר גם מקורות נוספים ברמב"ם. עיי' למשל ברמב"ם הל' עבדים ט, ז; הל' אישות יט, טו-כא. במקומות אחרים מתבטא הרמב"ם בביטוי "מחזר על הפתחים". כך ברמב"ם בהל' תלמוד תורה א, ח: "עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים". אך כאן כתב הרמב"ם באופן סתמי: "שואל", ואין הכרח לפרש שהכוונה היא ששואל על הפתחים. ועיי' עוד בהערותיו של הרב ברוך רקובר, ברכת אליהו, או"ח תרעא, א, עמ' קט.

²⁷ משנת יעבץ, או"ח סי' ז אות ד.

על פי זה, נפרש כך גם את דברי הרמב"ם בהל' מתנות עניים (י, ז) המציין את שמונה המעלות בצדקה:
מעלה גדולה שאין למעלה ממנה: זה המחזיק ביד ישראל שמך, ונותן לו מתנה, או הלוואה, או עושה
עמו שותפות, או ממציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו, **עד שלא יצטרך לבריות ולא ישאל**.
המעלה הראשונה היא להביא לידי כך שאותו אדם שירד מנכסיו יקבל הלוואה מסודרת (כאדם רגיל הלווה מדי פעם
כסף מחברו מתוך הנחה שהוא גם יוכל להחזיר את החוב), ולהביאו לידי כך שהוא לא יזדקק להבא שוב להלוואה,
או לסיוע כלשהו מאחרים.

סיכום

הצלחתן העתידית של עמותות החסד והעזרה, היא לא בהגדלת היקף פעולות התמיכה למי שנמצא במצוקה כלכלית,
ובכך להשאירו במצבו ובמצוקתו, אלא לפעול באופן נכון, שמי שמסוגל לצאת לעבוד ולהתפרנס בכוחות עצמו
יעשה זאת, ובלבד שיוכשרו גם מקומות עבודה. המטרה תושג כשהנזקקים יצליחו לצאת ממעגל העוני והמצוקה
שבה הם נמצאים, באמצעות הסיוע הניתן להם. יש להדריכם למצות את כל הדרכים מבחינתם על מנת להיחלץ
ממעגל העוני ולא לשקוע בו. עליהם לעבוד אף בעבודות הנחשבות בזויות בעיני הבריות, ולחפש דרכים כדי שיוכלו
לעמוד על רגליהם בכוחות עצמם ללא כל סיוע. חברה יהודית בריאה היא זו שמסייעת למי שבאמת נזקק ואיננו
יכול לעמוד בכוחות עצמו, ולא למי שנהנה ללא הצדקה מטוב לבם של אחרים ומרצונם לקיים את מצוות הצדקה.
את כוחות הנתינה ומשאבי החסד נוכל להפנות לתחומים אחרים, ואף לתחומים שאינם תלויים בכסף בהכרח, כמו:
שידוכין של מצוה, ביקור חולים, ניהום אבלים, ציוד לשמחות, ועוד.